

Asszimiláció, nyelv és identitás problema- tikája a fiatal Max Nordaunál és Herzl Tivadarnál

UJVÁRI HEDVIG

Két név, két sors, több érintkezési pont. Herzl neve hallatán közismeretebbek életének és tevékenységének főbb állomásai, magyar vonatkozásai, Nordaunál azonban már árnyalni kell a képet. Nem véletlenül, hiszen az orvos, író és újságíró Max Nordau (1849, Pest – 1923, Párizs) termékeny irodalmi munkássága és kiterjedt cionista tevékenysége ellenére mára a feledés homályába merült. Számos európai újság jegyezte tárcáíróként – többek között 35 évig dolgozott a *Vossische Zeitung*nak, rendszeresen írt a *Neue Freie Presse*nek –, 34 évesen Európa-szerte ismertté vált kultúrkritikai bestsellerével, a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*tel, majd egy évtizeddel később (1892/93) az *Entartung* című munkájával végleg beírta magát a *fin de siècle* szellem- és fogalomtörténetébe. Művei – kultúrkritikai monográfiák, prózai művek, drámák, cionista írások, elenyésző mennyiségben versek és orvostudományi közlemények – rövid időn belül több kiadást értek meg és 17 nyelven hozzáférhetők.

Nordau 1849-ben egy pesti ortodox zsidó családban látta meg a napvilágot, ám sikereit már végleges letelepedésének színhelyén, Párizsban érte el. Noha átfogó Nordau-kutatásról nem beszélhetünk, mégis az 1880-as évek után keletkezett művek azok, amelyek ha szórványosan is, de kortörténeti vagy a konkrét művet tárgyaló tanulmányokban helyet kaptak. Életének első harminc évéről mindaddig nem sokat tudtunk: kézikönyvek, lexikonok – ha egyáltalán tartalmazzák a Nordau¹ címszót – az említett időszakból csupán a születés he-

¹ Ez alapvető elvárás lenne részemről *A zsidó*

Budapest. Emlékek, szertartások, történelem

lyére és idejére, az orvosi tanulmányok megemlítésére és esetleg a *Pester Lloyd*-nál eltöltött évekre utalnak.

Jelen tanulmány sem kívánja ezt az űrt maradéktalanul pótolni, csupán megkíséreljük összehasonlítani, párhuzamba állítani Nordau és Herzl pesti éveit az asszimiláció, nyelv és identitás problematikája mentén. Elsősorban azokat a vonatkozásokat emeljük ki, amelyek Nordau és Herzl családi közege, iskoláztatása, iskolaváltoztatásai, majd egyetemi tanulmányai szempontjából relevánsak. Ezen belül is behatóan tárgyaljuk az 1861 után bekövetkezett nyelvi és kulturális paradigmaváltást, amely Nordau esetében előbb szociokulturálisan, majd foglalkozásában is defenzívához és izoláltságához, Herzl életében azonban kiegyenlített kétnyelvűséghez vezetett.

Két család, két közeg

A kézikönyvek és lexikonok egyöntetűen 1849. július 29-ét jelölik meg Nordau születési idejeként. Nordau visszaemlékezései szintén ezzel a mondattal kezdődnek: „1849

Pestjén – Budapest akkor még nem létezett –, a Dob utca 4. szám alatti ház földszintjén a július 28-ról 29-re virradó éjszakán egy gyermek született.”² A Simon Gabriel Südfeld³ névre kiállított születési anyakönyvi kivonat is ezt támasztja alá, de a születés helyeként az Aréna utca és a Síp utca sarkán álló Heinrich-féle házat adja meg. Ez az apró eltérés azt mutatja, hogy Nordau nem a mai Dohány utcában, hanem egy utcával odébb, a mai Síp utca – Dob utca kereszteződésében található házban született.

Nordau apja, Südfeld Gabriel 1799-ben született Krotocsinban, Poznan közelében, porosz földön. Szigorúan vallásos ortodox zsidó hírében állt. Képzett rabbi volt, de hivatását nem gyakorolta, hanem nevelőként kereste kenyerét többek között Prágában, Pozsonyban, majd Óbudára került. Nordau „tipikus maszkilként” (felvilágosultként) jellemezte.⁴ Anyja (szül.: Nelkin) Rigából származott. Nordaunak és két évvel fiatalabb húgának, Charlotténak („Lotti”) apai részről négy féltestvére volt. A Südfeld család a későbbiekben a Dohány utca 7. szám alatti ház 6-os lakásában lelt otthonra.⁵

(Szerk. Komoróczy Géza. Budapest, Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. = Hungaria Judaica 7) című kiadványt illetően, de Nordau még a személynevek mutatójába sem nyert felvételt.

- 2 Anna und Max Nordau: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Übersetzt v. S. O. Fangor. Leipzig, Wien, Renaissance-Verlag, 1928. 10. old. Bár Nordau és felesége közösen jegyzik a könyvet, az elbeszélő perspektíva az egyes szám harmadik személy. A tanulmányban közölt Nordau-szövegek magyar fordításai a

szerzőtől (U. H.) származnak.

- 3 A Max Nordau név hivatalosan csak 1873-tól létezik. Részletesen még alább.
- 4 Max Nordau: *Meine Selbstbiographie. In: Eine Gartenstadt für Palästina. Festgabe zum siebzigsten Geburtstag von Max Nordau*. Berlin, Jüdischer Verlag, 1920 (= Nationalfonds-Bibliothek. Nr. 5). 21–23. old.
- 5 Christoph Schulte: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main, Fischer, 1997. 45. old.

Herzl Tivadar a zsinagóga melletti házban, a Dohány utca 4. számban született 1860-ban.⁶ Itt töltötte a gyermekkorát, amíg el nem költöztek a Vigadó közelébe, az előkelőbb Lipótvárosba. Nővére, Pauline csak egy évvel volt idősebb nála. Apja, Jacob Herzl egy morvaországi német nyelvű családból származott. Innen került Debrecenbe, majd 1856-ban Pestre. Herzl anyja, Jeanette Diamant egy vagyonos pesti ruhakereskedő lánya volt, felmenői Morvaországból és Szlovákiából származtak.⁷ Mivel Herzl apját elfoglalták üzleti ügyei, ezért az anya egyedül tartotta kézben a családi ügyeket.⁸ Míg Nordau esetében az apa, addig Herzlnél az anya volt a német kultúra elkötelezett híve, és ezt a kötődésüket mindketten igyekeztek gyermekeiknek is tudatosan átadni. Herzl gyermekkorának monográfusa azonban rámutat arra, hogy az anyának a német kultúra iránti vonzalma nem annyira a tudatos választással, mint inkább a lehetőségekkel magyarázható: az anya Pest-képet ugyanis sokkal inkább egy német város, mint annak főváros-jellege alakította. Nem szenvedett magyarellenességben, különben nem engedte volna, hogy gyermekei folyékonyan megtanuljanak magyarul, magyarul beszélő gyerekekkel barátkozzanak, és Ti-

vadar magyar nyelvű hazafias verseket írjon.⁹ A család a magyarországi zsidóság asszimilált rétegéhez tartozott, és az átlagos pesti neológ zsidóság vallásossága jellemezte.

A zsidó elemi iskola

A zsidóknál a művelődés, a tanulás fontosságára már Mózes V. könyvében megtalálhatók az irányelvek: az apák kötelességévé teszi, hogy fiaiknak átadják a vallás alapelveit, műveljék őket a hagyományok szellemében. A tankötelezettség így vallási parancs, vallási kötelesség. A zsidók művelődésében, tanintézeteik számának megnövekedésében és egyben a világi jellegű képzés megindulásában nagy szerepet játszott a haszkála. Magyarországon ez az ideológia találkozott II. József törekvéseivel: a zsidók polgárosítása kapcsán zsidó iskolák felállítását kívánta meg. Ennek nyo-

6 A számtalan Herzl-életrajzból a legjobban használható volt: Andrew Handler: *Dori. The Life and Times of Theodor Herzl in Budapest (1860–1878)*. Alabama, The University of Alabama Press, 1983.

7 A bevándorlási hullám a 18. században főleg Morvaországból és Csehországból, míg a következő 1772 és 1848 között Galíciából érkezett. Oroszországon kívül itt élt a legtöbb európai zsidó. Az európai zsidók között őket tartották a legszegényebbeknek, a legvallásosabbaknak és a legkevésbé

művelteknek. Vö.: Ránki Vera: *Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Budapest, Új Mandátum, 1999. 73. old.

8 Vélhetően az anyjáról mintázott domináns női egyéniség jelenik meg a *Das neue Ghetto* és az *Altneuland* című műveiben Sámuelné, illetve Dávid anyja alakjában. Vö.: Novák Attila: *Theodor Herzl*. Budapest, Vince Kiadó, 2002. 9. old.

9 Handler: *Dori*, 35–6. old.

mán számos zsidó iskola jött létre, és megindult a világi oktatás.¹⁰

Nordau – ekkor még Südfeldként – az 1814-ben alapított német tannyelvű *Pesti Izraelita Főelemi Iskola*¹¹ diákjaként igen korán megtanulta az olvasás és a betűvetés alapjait. Visszaemlékezéseiben így vall erről az időszakról:

„A kis Max már ötéves kora előtt a zsidó iskolába járt, és mivel már tudott írni és olvasni, rögtön osztályelső lett. Német nyelven folyt az oktatás, mivel ez akkor Pest majdnem minden körének érintkezési nyelve volt. A német kultúra volt az egyetlen, amelyet komolyan vettek, mivel a magyar valami alsóbbrendű, sőt barbári állapot kifejezője volt. A fiatal diák elkápráztatta tanárait

mind a megfigyelőképessége és gyors felfogása, mind a nem szokványos emlékezőtehetsége révén. Mindig a legjobb osztályzatokat kapta, és nem lehetett kétség afelől, hogy az elemi osztályok után a gimnázium következne.”¹²

Herzl szintén ebben az iskolában kezdte meg tanulmányait 1866-ban, de már magyar nyelven. Az 1860-as években ez az intézmény nem számított a német nevelési elvek fellegvárának, így nem is olyan gyerekeket vártak, akiknek a szülei a magyar kultúrához kevésbé, de a zsidó hagyományokhoz annál jobban vonzódtak. Inkább olyan tanintézet volt, amely szem előtt tartotta a magyarosítási politikát.¹³ Ha a Herzl-szülők meg akarták volna óvni gyermeküket a magyar hatá-

10 Felkai László: *A magyarországi zsidó iskolázás főbb vonásai világivá alakulásáig. In: Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára.* Szerk. Landesmann György és Deutsch Róbert. Budapest, BZSH, 1992. 75–79. old.

11 A zsidó iskolák programjával egy rabbikból álló testület foglalkozott 1851-ben. Löw Lipót rabbi a heder és a jesiva modernizálását javasolta. A zsidó iskolai oktatás alappilléreinek az emberi, zsidó vallási és magyar nemzeti nevelést tekintette. A konzervatív körök azonban nem helyeselték a világi tárgyak előtérbe állítását. Lásd: Komoróczy: *A zsidó Budapest*, 2. kötet, 377–379. old. továbbá: Felkai László: *A zsidó iskolák tantervi változásainak sajátosságai.* In: *A zsidó iskolaiügy története Magyarországon.* Budapest, 1994 (= Neveléstörténeti Füzetek 14.). 39–48., főleg 40. old. valamint Hedvig Ujvári: *Die exemplarische Schulkarriere eines 'deutschen' Juden im Pest des 19. Jahrhunderts: Max Nordau.* In: *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 2002. 2. sz. 138–153. old.

12 *Erinnerungen*, 16. old. Nordau visszaemlékezéseiben pontatlanul adja meg az iskolakezdését. Az 1855/56-os tanév végén kiadott iskolai értesítőből – *Erstes Programm der isr. Haupt- und Unterrealsschule. Für das Schuljahr 1856* – ugyanis kiderül, hogy Nordau hatévesen kezdte el az elemi. Név szerint is kiemelik a kitérő tanulmányi eredményt elért első osztályosok között. Vö.: Ért 347/1855–56.

13 A magyarbarátság mögött Handler szerint az Izrealita Magyar Egylet állt. Egy birodalmi intézkedés értelmében tetemes összeget kaptak vissza, amelyet korábban a zsidókra bírságként róttak ki a 48-as forradalom lelkes és aktív támogatása miatt. Az egyetlen kikötés az volt, hogy felekezeti fennhatóság alatt álló iskolarendszert építsenek ki. A zsidó iskolák azonban felülmúlták az intézkedés szellemiségét, magyarosítási törekvésekben túltettek a keresztény magyar iskolákon is, a tanárok a hazafiság fanatikus propagátoraivá váltak, és hajthatatlanul küzdöttek a német hatás ellen. Vö.: Handler: *Dori*, 44. old.

soktól, akkor azon zsidó szülők példáját követték volna, akik gyermekeiket katolikus, evangélikus vagy skót missziós iskolába adták.¹⁴ Bár az oktatás nyelve a magyar volt, valamint a tankönyvek is magyarul íródtak (esetleg németből fordították őket), a bizonyítványt két nyelven adták ki. Ebből kiderül, hogy Herzl nem ért el kimagasló eredményeket, csak elsőrendű volt.¹⁵ Mivel Jacob Herzl nagy figyelmet fordított gyermekei nevelésére, ezért a kor szokásainak megfelelően magántanárt is fogadott a fia mellé. Vélhetően az 1868/69-es tanév egészében magántanárral készülhetett, ugyanis az iskolai értesítőben egyik osztály névsorában sem tűnik fel a neve.¹⁶

Középiskolai évek

„1859 augusztusában Max a zsidó iskolát a legjobb bizonyítvánnyal fejezte be és a pesti katolikus gimnázium ösztöndíjasa lett. Sikerei folytatódtak, és úgy tűnt, hogy tanulmányait fényes eredményekkel és minden akadály nélkül sikerül befejeznie. Ám 1862 tavaszán egy erős magyar-nemzeti mozgalom bontakozott ki, amely egy új iskolatörvénnyel az eddigi oktatást teljes mértékben romba döntötte. A német nyelvet hirtelen száműzték a gimnáziumokból, és a magyar jött

majdnem minden tantárgy esetében a helyébe. Kévs tanár beszélte folyékonyan a magyar nyelvet, és még kevesebben tudtak ezen a nyelven tanítani. [...] A fiatal Max számára ez egy szörnyű katasztrófa volt. Az apja Goethe és Schiller nyelvének a szeretetere tanította, de egyidejűleg beléértotta a magyarral szembeni előítéletet is, amely akkoriban főként az alacsonyabb néprétegek nyelve volt. Később azonban Max Nordau annál szívesebben és nyíltabban méltatta ennek a nemzeti mozgalomnak a szépségét, nem kevésbé a magyar nép csodálatos irodalmát. Ám abban a pillanatban gyermeki lelkiületének egy ilyesfajta változás áruháznak tűnt. Bár még egy évig a gimnáziumban maradt, de közte és az új tanárok között – többnyire kikeresztelkedett zsidók, akik extrém magyarizálódást színeltek – állandósultak a súrlódások. A fiatalembert ez megbotránkozta, és a tanév befejeztével elhagyta az intézetet, hogy a német nyelvű kálmánista gimnázium tanulója legyen, ahol a tanulmányait be is fejezte.”¹⁷

Ahhoz, hogy Nordau előítéleteit és döntését értelmezhessek, röviden a kor iskolatörténetéről és oktatásügyéről.¹⁸

1849-ban Leo Thun vallás- és közoktatási miniszter az osztrák minta alapján életre hívta Magyarországon is a nyolcosztályos gimnázium intézményét.¹⁹ Az oktatás nyelvűül az iskola székhelyén honos nyelvet jelölte meg,

¹⁴ Uo. 43–44. old.

¹⁵ Uo. 45. old.

¹⁶ Herzl 1866 és 1870 között járt az elemibe. Ebből az időszakból egy iskolai értesítőhöz fértem hozzá: *A Pesti Kir. Izraelita Minta Elemi Fő-Tanoda Értesítője 1868/9 Tanévről*. Ld. Ért 347/1868–1869.

¹⁷ *Erinnerungen*, 19–20. old.

¹⁸ A kitekintésben Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és*

topográfija 996–1945 (Általánosan képző középiskolák). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, valamint Uő.: *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996 műveire hivatkozom, főleg 83–88. és 47–52. old.

¹⁹ Alapjául az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (Tanrendszerterv a gymnasiumokat illetőleg) szolgált. Vö.: Mészáros: *Középszintű iskoláink*, 78. old.

amely nyelv grammatikáját és irodalmát mindenütt tanítani kellett. Egy évvel később a németet mindenütt kötelezővé tették. Egy 1854 év végén hozott rendelkezés értelmében a gimnázium felsőbb osztályaiban a tantárgyak zömét mindenütt németül kellett tanítani. 1855/56-ban ez a rendelkezés kiterjedt az alsóbb osztályokra is. A követelések azonban irreálisnak bizonyultak részint a tanárokat, diákokat egyaránt érintő nyelvi hiányosságok miatt, másrészt pedig a lakosság Habsburg-ellenes érzelmei miatt. Ennek következtében enyhítettek az intézkedéseken, és 1859-ben az iskolafenntartók maguk dönthettek az oktatás nyelve felől; 1860-tól a német nyelv csak egy tantárgy volt. Lényegi változást az októberi diploma hozott, minekután az *Entwurf*-ban megfogalmazottak helyett az új gimnáziumi tanterv a magyar nemzeti szellemű középiskolai oktatást helyezte előtérbe; a német nyelvet csupán rendkívüli tantárgyként jelöli. Egy évre rá született az a rendelkezés, miszerint a német nyelv és irodalom a gimnáziumok összes osztályában

heti két órában kötelező tantárgyként szerepel.

A zsidó elemi iskola befejeztével Nordau az 1859/60-as tanévet a *k. k. Staatsgymnasium* (pesti „államgimnázium”) elsőosztályos diákjaként végezte.²⁰ A tanév végén kiadott iskolai értesítő²¹ nem közli a diákok névsorát. Említésre méltó azonban az immár nyolcosztályosként jegyzett gimnázium statisztikája: a 299 diákból 149 tartozott az izraelita, és csupán 83 a katolikus felekezethez.²² Nordau osztályába 68 tanuló járt, ebből 35 volt zsidó. A nemzetiségi tagozódás szerint 58-an vallották magukat németnek, heten magyarnak. Az elsős Nordau órarendjében az alábbi tantárgyak szerepeltek: hittan (heti 2 órában), latin nyelv (8), német nyelv (4), magyar nyelv (2), természetrajz (3), természettan (2), matematika (3).²³

Nordau – még mindig Südfeld Simon – 4. osztályos gimnáziumi teljesítményéről már pontos adataink vannak.²⁴ Ezek szerint: erkölcsi viselet: dicséretes, figyelem: feszült, szorgalom: kellő.²⁵ Tanulmányi eredményei

20 „Az 1770-es évek végétől azokat a katolikus gimnáziumokat nevezték ’királyi’ gimnáziumoknak, amelyeket az állami hatóságok által kezelt *Tanulmányi Alapból* tartottak fenn.” (Kiemelés az eredetiben.) A megnevezésekhez: a királyi gimnáziumokat 1849 után az *Entwurf* terminológiájának megfelelően „államgimnáziumoknak”, 1867 és 1883 között ismét királyinak, 1883-tól 1946-ig királyi katolikusnak hívták. Mészáros: *Középszintű iskoláink*, 84–85. old. A Nordau által látogatott intézmény 1858 őszén indult négy osztállyal. Vö.: Mészáros: *A magyar nevelés- és iskolatörténet*, 51. old.

21 *Programm des k.k. Staatsgymnasiums in Pest veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1860*. Az iskolai értesítők

kiadása 1777-től volt kötelező. 1844-től a latin helyett magyarul jelentek meg. Mészáros: *Középszintű iskoláink*, 81. old. (A következők – lásd majd lent – már valóban magyarul jelennek meg.)

22 Uo., 28. old.

23 Uo., 22–23. old.

24 *A Pesti Kir. Kath. Fögymnasium Ifjuságának Érdemsorozata és Tanári Személyzete az 1862/3 Tanév Második Felében*. Értesítő 319/1862–3/2.

25 A figyelmet négyes skálán, míg az erkölcsi viseletet és a szorgalmat öt jeggyel értékelték. Utóbbi kettőből a mai négyes osztályzatnak megfelelő jegyeket kapta, azaz az erkölcsi viselete lehetett volna még „példás”, a szorgalma pedig „enyvedetlen”.

– hat érdemrendes rendszerben – jeles és kitűnő között váltakozott: kitűnő eredményt ért el hittanból és természetrajzból, míg jelesre vizsgázott latin, német és magyar nyelvből, valamint történelemből, mennyiségtanból és természettanból. A rendkívüli tantárgyak közül a szépírást jó eredménnyel teljesítette. A tanári kar olyan művész, író és tudós tanárokból állt, akik koruk szellemi életére nem kis befolyással bírtak. Nordaut tanította többek között Rómer Florián (természetrajz), Lonkay Antal (magyar nyelv és irodalom) és Riedl Szende („philosophia” és német irodalom).

Noha a katolikus oktatásügy igyekezett a protestáns iskolákhoz hasonló tanügyi autonómiát szerezni, 1935-ig anyagi, pedagógiai, tantervi vonatkozásban teljes mértékben az állami hatóságok felügyelete alatt állt. Egy 1861 októberében hozott helytartótanácsi rendelet – Nordau ekkor járta a 3. osztályt – a katolikus gimnáziumokat az oktatás nyelve szerint két csoportra osztja: kizárólag magyar, illetve vegyes tannyelvű intézményekre. Nordau iskolája az utóbbi kategóriába tartozott, azaz az oktatás magyar nyelven folyt, de magyarázatok, feleletek, dolgozatok stb. esetében a tanulók többsége által beszélt nyelv, a német is használatos volt. Ezzel szemben a protestáns iskolák – noha az

Entwurf követelményeihez ugyan alkalmazkodniuk kellett – jóval nagyobb szabadságot élveztek, mivel az 1790/91-es országgyűlésen kivívott tanügyi autonómiájuk birtokában belső életüket maguk intézhették. Az iskolák fenntartói maguk határozhatták meg az oktatás nyelvét, a világi hatóságok csak az intézmények felügyeletét látták el.²⁶

Valószínűleg ez a liberális szellem lehegett Nordau döntésének a katalizátora. Az V. osztályt (1863/64) ugyan még a kir. katolikus gimnáziumban kezdte meg, de már nem itt fejezte be: még a tanév folyamán a kálvinista gimnázium tanulója lett.²⁷ Ebben az időben Nordau kisebb írásaival már kilépett a nyilvánosság elé: több verse és prózai írása jelent meg a Pesten kiadott *Der Salon. Organ für Belletristik, Kunst und Mode*

26 Mészáros: *Középszintű iskoláink*, 85–89. old.

27 *A Pesti Kir. Kath. Főgymnasium Ifjuságának Érdemsorozata és Tanári Személyzete az 1863/4 Tanév Második Félévében*. Értesítő 319/1863-64/2. Az V. osztályt ugyan megkezdte, neve szerepel a névsorban, de a 2. félévben már a „kimaradt” rovatban olvasható a neve. Az iskolaváltás Nordau visszaemlékezései szerint a kálvinista

gimnázium német tanítási nyelvével magyarázható, ugyanakkor ennek ellentmond, hogy a református gimnázium ebben az időben a magyar kultúra fellelegvára volt. Vö.: Schulte: *Psychopathologie*, 37. old. Ezúton köszönöm Karády Viktornak a kéziratához fűzött észrevételeit. Véleménye szerint amit Nordau visszaemlékezéseiben kálvinista iskolaként emleget, az valójában evangélikus volt.

című lapban.²⁸ 1866-ban egy évet vidéken, Rákoskeresztúron töltött házi tanítóként, majd a gimnázium felső évfolyamait befejezve 1867-ben érettségi vizsgát tett.

Herzl az elemi után az 1855-ben alapított *Pesti Városi Nyilvános Főreáltanodában* kezdte meg középiskolai tanulmányait 1870-ben. Az *Entwurf* a nyolcosztályos gimnázium mellett létrehozott egy másik középiskola-típust is, a hatosztályos reáliskolát. A gimnázium humán jellegével, intenzív nyelvi, irodalmi képzésével ellentétben ez az iskola a technikai, műszaki tanulmányokra készítette elő, és nagy hangsúlyt fektetett a természettudományi képzésre.²⁹ 1861-től az oktatás nyelve itt is a magyar volt, de nem minden tanár beszélt hibátlanul a nyelvet; többen 48-as veteránok voltak, akik olykor nagy lelkesedéssel beszéltek diákjaik előtt Kossuthról.³⁰ Az 1870/71-es tanév végén kiadott iskolai értesítéből kiderül, hogy Herzl Tivadar az I. B osztály tanulójaként ha nem is a kitűnők

vagy jelesek, de legalább az elsőrendűek között zárta az évet. Az osztálylétszám hihetetlenül magas, 118 volt, ami a tanév végére 105-re csökkent.³¹ Herzl tanulmányi eredményei nem elégtették ki se saját, se szülei elvárásait.³² A következő évben kiadott értesítőben is az elsőrendűek között szerepel, de némi javulás állt be: tk. hittanból két jegyet, földrajzból és történelemből egy-egy jegyet lépett fölfelé.³³ A harmadik tanév végén kiadott értesítő szerint Herzl neve a „Kiléptek” között szerepel. Herzl minden bizonnyal magántanuló lett, és az év végi vizsgákra vélhetően magától készült fel. A legjobb eredményt ismét hittanból érte el, bár életrajzírója szerint Herzlnek nem volt különösebb erőssége a vallási stúdium; jeles volt magyarból, németből, földrajzból és történelemből, míg a leggyengébbnek

28 A lap 1863 és 1865 között jelent meg havonta kétszer, minden hónap 6-án és 20-án. A szövegek mellett közölt divatképeket, szabásmintákat, kézimunkával kapcsolatos tanácsokat is. Az OSZK-ban csak a 3. évfolyam (1865) érhető el. Nordautól a következő írások jelentek meg: 1. Gedichte [Versek]: *Mein Lied, Sternschnuppen, Das Meer der Liebe, Das Meer, Wunsch, Rosenmärchen*; 2. Novellen und Erzählungen [Novellák és elbeszélések]: *Das schöne Raizenmädchen*, egy fordítás *Ein Melodrama* (Novelle, nach dem Ungarischen des G. Lauka von Max Nordau) címmel; 3. Skizzen, Sagen, Märchen [Vázlatok, mondák, mesék]: *Sechs Geschenke* (Mythe von Max Nordau) a tárca rovatban és végül 5. Bunte Mittheilungen [Vegyes közlemények]: *Die Eröffnung des*

deutschen Theaters in Pest M. N-au. szignóval.

29 Pukánszky Béla, Németh András: *Neveléstörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. 411–414. old. 1870 körül a műszaki területeken is megnövekedett a zsidók aránya. Vö.: Handler: *Dori*, 49. old.

30 Handler: *Dori*, 51. old.

31 *A Pest-Városi Nyilvános Főreáltanoda Tizenhetedik Tudósítványa az 1870/1-iki Tanév Végén*. Szerkesztette Ney Ferenc igazgató. Jelzete: Ért 288/1863-1876. Herzl idejében az iskola diákságának összlétszáma 900 körül mozgott, és a birodalom egyik legsűrűbben látogatott intézménye volt.

32 Handler: *Dori*, 51. old.

33 Uo., 52. old.

szabadkézi rajzból bizonyult.³⁴ Egy év kihagyás után hiányzott belőle a tanulásához szükséges lelkesedés, majd az év második felében kimondottan sokat hiányzott. Bár magyarból és hittanból rontott, eredményei alapján maradt az elsősorúak között.³⁵

Mivel rendkívüli családi esemény vagy betegség nem fordult elő, valószínű, hogy a sok hiányzás az általa életre hívott és vezetett önképzőkör számlájára írható. Herzl ebben a tanévben nővérével, unokatestvérével és néhány iskolai barátjával alapított egy igényes és tevékeny irodalmi egyesületet *Wir (Mi)* névvel. Herzl volt az elnöke, és ő dolgozta ki a társaság alapszabályát is a találkozók hivatalos nyelvén, azaz németül. A tagok azonban igyekeztek megőrizni kétnyelvűségüket, csupán az iskolában is érezhető túlzott magyarosítást akarták egyensúlyozni. Magyar és német nyelvű műveket – értekezéseket, költeményeket – egyaránt bemutattak. A kör erősen a német nyelvű irodalom hatása alatt állt, elsősorban Nikolaus Lenau és Hölderlin hatása érvényesült. Herzl több magyar nyelvű művét is felolvasa: lefordította például Arany Jánostól *A bajuszt, Toldi Miklós* című esszéjében Arany eposzának az összefoglalását nyújtja, Vörösmartyról értekezést írt *A magyar költő* címmel. Több írása, például az *Oxigén* című dolgozata vagy *A bölcsék köve* kultúrtörténeti szempontból is értékelhető. Írt történelmi személyekről is, például Girolamo Savonaróláról vagy

Napóleonról. Magyar nyelvű műveiben nem foglalkozott német témákkal, míg a német nyelvűek alapjául gyakran szolgált magyar esemény. A zsidó tematika azonban teljes mértékben hiányzott. Handler szerint a magyarul írt művei jobban megmutatják írójuk személyiségét, intellektusát; ezek a valóságban, tapasztalaton és benyomásokon alapulnak, míg a német írásokat inkább a képzelet uralja. „Magyar nyelvű műveit egy magyar fiú írta, akinek a neveltetését és szociális kapcsolatait átszövi a túlsúlyban lévő magyar környezete, míg a német nyelvű művei egy magyar fiútól valók, aki messziről csodálta a német kultúrát.”³⁶

Mint az az iskolai értesítőből kiderül, Herzl a tanintézetben hivatalosan működő Eötvös József önképzőkörnek nem volt a tagja, munkájában nem vett részt és a kör által kiírt pályázatokon sem nyert, se a szép-irodalmi, se az irodalomtörténeti kategóriában.³⁷ Annál aktívabb volt a maga egyesületében, noha három hónap után be kellett szüntetni ennek működését. A kör legnagyobb hátrányának az bizonyult, hogy a hivatalos iskolai csoporttal ellentétben ez a kezdeményezés nem állt tanári felügyelet alatt. A tagság azonban munkával járt: ülésenként legalább egy darabot kellett mindenkinek felolvasnia, így elképzelhető, hogy a tanárok figyelmeztették a szülőket az órarenden kívüli aktivitásra az egyre romló

34 Uo., 53–54. old. Handler Herzl kimaradásának egyik lehetséges okaként felveti, hogy mivel ebben a tanévben volt a bar micvója, elképzelhető, hogy komolyan készült az eseményre.

35 Az értesítő címe ebben az évben

megváltozott: *A Budapest Fővárosi IV. Kerületi (Belvárosi) Községi Nyilvános Főreáltanoda Huszadik Tudósítványa.*

36 Handler: *Dori*, 71. old.

37 Értesítő 288, 45. old.

iskolai eredmények miatt.³⁸ Bár a kör csak rövid ideig állt fent, fontos hitvallás volt ez Herzl részéről az irodalom mellett. Ezen túlmenően irodalmi sikerei jó hatással voltak rá, különösen a főreáltanodában nyújtott gyenge teljesítménye miatt.

Herzl az ötödik osztályban (1874/75) az iskolai értesítő alapján a „Kimaradtak” között szerepel; valószínű, hogy ismét magántanulónként készült fel a vizsgáira. Bár fiatalkorának hőse Ferdinand de Lesseps, a Szezi-csatorna tervezője volt, Herzlnak a technika iránti érdeklődését már egy másik téma váltotta fel: az írói szenvedély.³⁹ Az 1875/76-os tanév második felétől három osztályt (VI–VIII.) az 1822 óta működő *Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgymnasium*ban végzett el. Az evangélikus tanintézet kifejezetten zsidó iskolának számított.⁴⁰ Herzl most a nem zsidó környezetben szerzett tapasztalatok után egy olyan környezetbe került, amely nagyban hasonlított a szülői ház normáihoz, és prototípusa volt egy rendkívül asszimilált, de mégis zsidó közegnek.⁴¹ Herzl kezdetben még kielégítő osztályzatai 1877 nyarára lényegesen leromlottak; vélhetően ismét sokat írt, de most már a szélesebb nyilvánosságnak. Életrajzi adatok szerint publikált a két legjelentősebb pesti német nyelvű lapban, a *Pester Lloyd*ban és a

*Pester Journal*ban, valamint a bécsi *Lebennek* is küldött tudósításokat a pesti országyűlésről.⁴² Mivel a család 1878 elején, Pauline halálát követően végleg Bécsbe költözött, Herzl magántanulónként tette le az érettségi vizsgát.

Zsidó Südfeldből árja Nordau?

Südfeld Simon Miksa születési anyakönyvi kivonatának⁴³ másolatából kiderül, hogy Nordau a belügyminiszter engedélyével 1873 óta törvényesen viselhette az eredeti családnév helyett a maga választotta vezetéknevét. Már a visszaemlékezéseiben utalt arra Nordau, hogy gyerekefejjel is szívesen szignálta ezzel a névvel vagy M. N. jelzéssel a *Poesie, Kunst und Wissenschaft* című havi lapban megjelent szösszeneteit, a *Salon der Literatur, Kunst und Mode* című kéthetente megjelenő újságban, valamint az *Entre Acte*-ban közölt meséit, verseit, irodalmi és színikritikáit.⁴⁴ Az állam a kiegyezést követő évtizedekben a névváltoztatásokkal kapcsolatban legelőször liberális álláspontra helyezkedett: sem korlátozni, sem elősegíteni nem akarta őket. A legtöbb kérelemnek helyt adtak, tekintet nélkül a kérelmező szociális vagy etnikai hátterére, felekezeti kötődésére.

38 Handler: *Dori*, 64. old.

39 Vö.: Beller: *Herzl*. Wien, Werner Eichbauer Verlag, 1996. 18–19. old.

40 *A Pesti Ág. Hitv. Evang. Főgymnasium Értesítője* (Ért. 380/1865–77) szerint az 1875/76-os tanévben 355 tanulója volt az iskolának; ebből 231 volt zsidó és csak 92 evangélikus.

41 Beller: *Herzl*, 19. old.

42 A pesti lapok vonatkozó évfolyamainak vizsgálata alapján ezt megerősíteni nem

tudom, mivel saját névvel vagy akár csak T. H. szignóval ellátott írást nem találtam.

Viszont Herzl unokaöccse, Heltai Jenő visszaemlékezéseiben is található utalás arra, hogy Herzl írt a *Pester Lloyd*ba. Vö.: Zsoldos Andor: *Theodor Herzl. Emlékezések*. New York, World Federation of Hungarian Jews, 1981. 14. old.

43 Forrás: Zsidó Múzeum, Budapest.

44 *Erinnerungen*, 21. old. A három orgánumból csak a *Salon*ba sikerült betekintnem.

A névváltoztatásokban az illetékes állami szervek nem tettek különbséget névmagyarosítás és másféle névváltoztatások között, így lehetőség volt magyar nevet is idegenre változtatni, vagy akár idegen hangzású nevet egy másik idegen hangzásúra cserélni.⁴⁵

A névváltozással kapcsolatosan természetesen az a releváns kérdés, hogy milyen motivációk vezérelték a Süd/Feld > Nord/Au (dél/mező > észak/liget) cserét, azaz a megváltozott identitás külső megjelenítésére, illetve a nyilvános önbemutató megváltozására irányuló aktust. Jens Malte Fischer kétségbe vonja a mesterséges arizálás tézisét, mivel Nordau fejlődése ennek ellentmond.⁴⁶ Christoph Schulte szerint Nordaunak ez a kései átalakulása öntudatos zsidóvá és cionistává egyáltalán nem volt előre programozott, hiszen az önkéntesen Párizsba áttelepült és német nyelven alkotó író csak az antiszemitizmus és Theodor Herzl révén vált cionistává. A névváltozás arra volt hivatott, hogy Nordau a pesti közegekben elrejthesse zsidó származását. Nordau még mielőtt a cionizmus felé fordult

volna, évtizedekig azzal volt elfoglalva, „hogyminden külső megjelenésében a zsidó mivoltára utaló összes nyomot eltüntesse”.⁴⁷ A zsidó Südfeld konvertálása a német Nordaura számára „ártértekelést és felértékelést jelentett (...). Hiszen a német nyelv Max Nordau írói és írásbeli közléseknél használtos nyelve, nem a szülők jiddise, nem a pesti környezet magyar nyelve”.⁴⁸ Ez a névválasztás ellenállás úgy a zsidósággal, mint a magyarsággal szemben, „egy politikai és világnézeti tett”.⁴⁹

Magyarok, zsidók, németek

Nordaut iskolásként már érintette az októberi diploma azon rendelkezése, miszerint az oktatás hivatalos nyelve a magyar lett. Az apa, Südfeld Gábel, aki eddig mint német nyelven oktató házi tanító kereste kenyerét és a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett, elvesztette az állását, és ezáltal a Südfeld család a megélhetés biztonságát. A magyarizálódás folyamatát kulturális és

45 Karády Viktor, Kozma István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, Osiris, 2002. 39. old.

46 Jens Malte Fischer: *Dekadenz und Entartung. Max Nordau als Kritiker des Fin de siècle*. In: *Fin de siècle*. Hrsg. von Roger Bauer. Frankfurt am Main, Klostermann, 1997 (= Studien zur Philosophie und Literatur des 19. Jahrhunderts, Bd. 35). 93–111. old., itt főleg 94. old.

47 Schulte: *Psychopathologie*, 25–27. old.

48 Uo., 30. old. Minden nyomtatásban

megjelent dokumentum „Max Nordau” szignálással látott napvilágot. Südfeldről csak Nordau révén tudunk.

49 Uo., 37. old. A zsidók asszimilációs törekvései elsősorban a magyar családnév megszerzésére irányultak. 1867 márciusa és 1868 között 522 ilyen jellegű kérvényt nyújtottak be, 1869/70-ben már csak 190-et, 1871 és 1875 között pedig ez a szám 146-ra apadt. Ismételt fellendülés a millenniumi évben (1896: 1642 kérvény), majd két évvel később (6434 darab) volt tapasztalható. Lásd: Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. In: *Világosság*, 1993. 3. szám. 33–60., itt 55–56. old.

anyagi szempontból egyaránt negatívumként éltek meg. Ez a keserűség később visszaköszön Nordau bestsellerében, az *Entartungban* (1892/93), amelynek vezérgondolata abban áll, hogy Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajuláshoz vezet. A magyarokhoz való asszimilálódás gondolatát visszatetszéssel fogadta Nordau, aki mindvégig német író akart maradni. Úgy gondolta, hogy a névváltoztatással megszabadult zsidó gyökereitől, a magyarságtól való eltávolodás módját pedig a megszokott környezet elhagyásában látta.⁵⁰

Nordau viselkedése és cselekedete sokkal inkább kivételként, semmint korának általános tendenciájaként értékelhető. A báró Eötvös József által támogatott 1867. december 17-ei zsidó emancipációs törvény a magyar zsidóság asszimilációs törekvéseinek katalizátora lett.⁵¹ Az 1914-ig terjedő időszakot politikai és gazdasági integráció jellemezte, a zsidóság a gazdasági életben folyamatosan jutott előbbre, lélekszáma 1869 (542 000) és

1910 (911 000) között számottevően nőtt.⁵² Ez a növekedés még jobban érzékelhető a fővárosi zsidó lakosság számarányaiban, amely az említett évtizedekben több mint négyszeresére nőtt: 44 890 zsidó lakost jegyeztek a statisztikák 1869-ben, 70 879-et 1880-ban, majd 203 687-et 1910-ben. Ez százalékos eloszlásban 16,6 százalékot (1869), illetve 23,1 százalékot jelent (1910).⁵³ 1881-ben a fővárosi zsidóság 59 százaléka vallotta a magyart az anyanyelvének, tíz évvel később ez az arány elérte a 75 százalékot.⁵⁴ Karády Viktor az asszimilációt a magyar társadalom és az asszimilálódók érdekközösségének nevezi, amely többek között a zsidóság kollektív biztonságát erősítette meg. A liberális gondolkodású uralkodó elit a folyamat támogatását nemzeti érdekeknek tekinti, ugyanis az asszimiláció egy olyan társadalmi réteg megerősödését eredményezheti, amely a nemzeti polgárság feladatait látja el, és egyebek között a nemzetségek egyensúlyát is a magyarság javára billenti el. A nyelvi és kulturális asszimilá-

50 Schulte: *Psychopathologie*, 37–39. old.

51 Az asszimiláció folyamatához lásd tk.: Kovács András: Az asszimilációs dilemma. In: *Világosság*, 1988. 8. szám. 605–612. old.; Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, 1999 (= Osiris Könyvtár Hungaria Judaica 14); Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. In: *Valóság*, 1993. 4. szám. 18–27. old.; Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997; Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Budapest, 1997.

52 Katzburg: *Fejezetek*, 57. old. Ugyanakkor utal arra is, hogy a hagyományaihoz

ragaszkodó zsidóság ezt a folyamatot inkább szkeptikusan szemlélte, és az emancipációs törekvések okozta megosztottság végül a totális szakadáshoz vezetett.

53 Lásd: Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867–1914). In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. 1. rész. Budapest, 1990. 162–183., itt 163. old. A zsidóság országos eloszlása (8,3 százalék /1869; 11,3 százalék /1880; 22,4 százalék /1910), valamint a városi zsidóság országos aránya (1869:29,9 százalék; 1880:35,1 százalék; 1910:50,8 százalék) is értelemszerűen növekedést mutat.

54 Kovács: Az asszimilációs dilemma, *i. h.*, 605. old.

ció, az elmagyarosítás, az erős nemzeti tudat megszerzése, a magyar nemzeti államiság iránti lojalitás kialakulása mintegy két emberöltőn keresztül zajlott le.⁵⁵ Az asszimiláció és a polgárosodás sikeres folyamata egymással összefüggnek, ami jól érzékelhető a nyelv, a kultúra és a vallás terén mutatkozó összefüggésekben.⁵⁶ Karády egyben rámutat az asszimilációs folyamatban rejlő ellentmondásokra is. Bár a beolvadás az első fázisban nagyon gyorsan és alaposan zajlott, a magyar társadalomba való beilleszkedés alig történt meg. Így a zsidóság a másságát jóval erősebben őrizhette. A jogi emancipáció ugyan lehetővé tette a társadalmi érvényesülést (értelmiségi pályák, nemesi cím, hivatalvállalás), de a keresztény orientáltságú közép- és felső rétegek pozícióik megtartásán munkálkodtak. Ezek ellensúlyozása végett a zsidóság ún. „kompenzációs stratégiákat” dolgozott ki. Ezek közé tartozott az „asszimilációs igények túlteljesítése”,⁵⁷ azaz Nordau koncepciójában sajátos módon a német kultúra iránti feltétel nélküli elkötelezettséget jelentette.

Herzl esetében az alaptétel jóval egyszerűbbnek bizonyul: kiegyenlített kétnyelvűségben élt, amely csak akkor szenvedett töbrést, amikor az 1878-ban bekövetkezett

tragédia miatt a család Bécsbe költözött. A kérdés ezek után már csak hipotetikus: mi történt volna akkor, ha a család Pesten marad? Herzlnek minden bizonnyal döntenie kellett volna, hogy Theodor Herzlként német, vagy Herzl Tivadarként magyar íróvá váljon. Ha Pesten marad, elképzelhető, hogy unokaöccséhez, Heltai Jenőhöz hasonlóan ő is egy magyar nyelven író termékeny színpadi szerző pályáját futja be.⁵⁸ Heltai maga így emlékezett vissza a magyar és a német nyelvet egyaránt kifogástalanul bíráló Herzlre:

[...] ha történetesen a magyar irodalom sodorja magával, éppen olyan kiváló író lett volna belőle. Sőt: úgy gondolom, hogy talán még kiválóbb, mert hiszen Tivadar anyanyelve magyar volt, és amikor évek múlva találkoztam vele, soha nem volt észrevehető magyar beszédjén semmiféle akcentus. Tökéletesen ismerte a magyar irodalmat, rengeteg magyar verset tudott könyv nélkül, mégpedig nemcsak azokat, amelyeket az iskolában kellett megtanulnia, hanem főképpen Arany Jánosnak, Petőfinak, Kiss Józsefnek igen sok versét.⁵⁹

A Herzl-életrajzok azonban korántsem ennyire egységesek. Amos Elon kitart a „pesti német fiú” képe mellett, amely főleg

55 Az asszimiláció több fázisban megy végbe. Az első a letelepedési fázis, amelyben a nyelv és az identitás lényegében változatlan marad. A másodikban a kulturális és a nyelvi integráció zajlik, de még jelen van a kettős kötődés, és csak a harmadik szakaszban történik meg a tényleges asszimiláció. Vö.: Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Hanák Péter: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest, Gondolat, 1984. 135–294. old., főleg a 3. fejezet.

56 Karády: *Iskolarendszer*, 92–94. old., és Karády: *Asszimiláció, i. h.*, 35–36. old.; Szekfű Gyula éppen a vallási, kulturális különbségekben, valamint a zsidó életmód sajátágaiban látja az elidegenedést, a különválás okát a keresztény társadalomtól. Vö.: Gyáni: *Az asszimiláció fogalma, i. h.*, 19–20. old.

57 Karády: *Asszimiláció, i. h.*, 38–40. old.

58 Handler: *Dori*, 83. old.

59 Zsoldos, *Emlékezések*, 21–22. old.

Herzl önéletrajzára alapoz.⁶⁰ Israel Zangwill nem magyar és osztrák, hanem közép-európai zsidó identitást tulajdonít Herzlnek, amely nem tájhoz vagy országhoz, hanem inkább a két nagyvároshoz, Budapesthez és Bécshez kötötte.⁶¹ Kornberg szerint Herzl nagyon vonzódott Bécshez, magára mint német íróra tekintett már pesti évei alatt is, majd a magyar nyelv fokozatos térhódításával Pest már nem sok mindent tartogatott egy ambíciózus német (nyelven) író számára.⁶² Beller szerint a Herzl-család német kultúra iránti elkötelezettsége nem zárta ki a magyar liberalizmus támogatását. Szerinte a zsidó családok a kétnyelvűséget egyrészt a német–zsidó hagyományokból, másfelől a liberális erők iránti szimpátiából – amelyek főleg magyarok voltak – merítették.⁶³ Handler teljes mértékben cáfolja Elon Herzl-képét: szerinte Herzl Tivadar minden tekintetben ugyanannyira volt magyar fiú Budapesten, mint Theodor Herzl egy asszimilálódott osztrák Bécsben.⁶⁴ Sőt, továbbmegy. Állítása szerint Herzl érzelmileg valójában soha nem hagyta el igazán Budapestet. Bár Bécsbe költözött a család, de Herzl minden évben visszajárt nővére sírjához, és tartotta a kapcsolatot például Ágai

Adolfal, Bernát Sándorral, Rothfeld Sámuellel, Chorin Áronnal, Dóczi Lajossal.⁶⁵

Az orvostanhallgató és pályakezdő újságíró

1867-ben Nordau letette az érettségi vizsgáit, majd a pesti egyetem orvosi karára iratkozott be. Hogy mi vitte éppen a medicina felé, valójában csak feltételezéseink vannak, konkrét utalásokat nem találtunk. Karády Viktor arra utal arra, hogy a hagyományos műveltség mellett a modernizáció kezdetén fokozott érdeklődés mutatkozott a nagy szellemi odafigyelést igénylő foglalkozások, többek között az orvosi pálya iránt.⁶⁶ Ezt az 1872/73-as akadémiai év 1. félévére vonatkozóan az alábbi adatokkal lehet alátámasztani: 252 zsidó hallgató iratkozott be jogra, 141 orvostanhallgatónak, és csupán 15-en folytattak bölcséleti tanulmányokat. A római katolikus felekezethez tartozó hallgatók esetében

60 Amos Elon: *Herzl*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1975. Ennek Handler annyiban mond ellent, hogy Herzl visszaemlékezéseit már „cionistakonform” szellemben írta.

61 Vö.: Novák: *Theodor Herzl*, 12–13. old., de nem adja meg a forrást.

62 Jacques Kornberg: *Theodor Herzl. From Assimilation to Zionism*. Bloomington, Indianapolis, Indiana University Press, 1993. 13. old.

63 Beller: *Herzl*, 19. old.

64 Handler: *Dori*, 25. old.

65 Uo., 3–4. old.

66 Karády: *Zsidóság, modernizáció*, 96–97. old. A kiegyezést követően az emancipált zsidóság azon volt, hogy a képzési lehetőségeket minél jobban kihasználja. Míg 1870-ben 100 000 katolikusra 25 felsőoktatásban tanuló fiatal esett, addig ez a szám a zsidóság estében 71 volt. Tíz évvel később ez a szám teljesen eltolódott a zsidóság javára 32:158 arányban. (A középiskolákban ez az arány még feltűnőbb volt: 1870-ban 272:719, míg 1880-ban 265:1366.)

ugyanaz a rangsor (791 jogász, 248 medika, 151 bölcsész).⁶⁷

Az 1867-es év Nordau újságírói pályafutása szempontjából is jelentős évszám, ugyanis ekkor lett a Falk Miksa által szerkesztett tekintélyes német nyelvű orgánum, a *Pester Lloyd* munkatársa.⁶⁸ Életmódját ez jelentős mértékben befolyásolta, hiszen nappal tanult, este pedig az újság számára írt tárcáival foglalkozott. Anyagilag mindenképpen megtalálta a számítását: a tárcarovat belső munkatársaként havi 200 forint jövedelemmel rendelkezett.⁶⁹ A megtalált írások mennyisége alapján azonban nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy konkrétan milyen munkákkal bízták meg és ténylegesen mennyit dolgozott. A tárcák csekély mennyisége alapján feltételezhető, hogy egyéb szerkesztői-újságírói munkát is végzett. Annyi bizonyos, hogy 1872-ben a *Pester Lloyd* melléklapját, az *Ungarische Illustrirte Zeitung*ot is szerkesztette.⁷⁰

Falk elégedett lehetett Nordau munkájával, mert az 1873-as bécsi világiállításra őt küldte a lap tudósítójaként a császárvárosba. Áprilistól novemberig mintegy 100 tárcja jelent meg tőle a feuilleton-rovatban. Év végén beutazta Németországot és Európa északi részét, majd 1874 áprilisában végre kezdetét vehette a rég óhajtott európai tanul-

mányút, amelyre minden fillért maga keresett meg. Az útvonal jól nyomon követhető a tárcák tematikája alapján: Szentpétervár, Moszkva, Berlin, Anglia, Izland, majd Franciaország következett. Ennek a két mozgalmas évnek a hozadékát a *Vom Kreml zur Alhambra* című könyvben foglalta össze. A *Pester Lloyd*nak valójában csak Ferenc József oroszországi látogatásakor írt rendszeresen, hiszen konkrét felkérése csupán erre a feladatra volt. Izlandi tartózkodásakor is bőven írt, de egyszer két hónapra abbamaradt a tudósítást. Még a Franciaországból küldött írások tesznek ki egy jelentősebb mennyiséget.

A hosszas távollét persze nem kedvezett az orvosi tanulmányoknak, amelyeket ezekre az évekre Nordau valószínűleg felfüggesztett. Csak 1875 év végén tért vissza Budapestre, és december 21-én letette a Budapesti Magyar Királyi Tudomány Egyetemen az első szigorlatát. A szigorlati jegyzőkönyvben a „Südfeld (Nordau) Simon”

67 Lásd: *A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem almanachja*. Buda, 1873. 89. old. Vörös Károly adatai szerint az 1874/75-ös tanévben a tudományegyetemi hallgatók 20 százalékát – túlnyomórészt az orvosi és a jogi karon – a zsidóság adja. Lásd: Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. In: *Zsidóság a dualizmus kori magyarországon. Siker és válság*. Szerk. Varga László.

Budapest, Pannonica Kiadó – Habsburg Történelmi Intézet, 2005. 43. old.

68 A lapnál 1867. november 9-én debütált a *Das Altarbild* című tárcájával.

69 Schulte: *Psychopathologie*, 51. old.

70 Lásd: Hedvig Ujvári: Max Nordaus journalistische Tätigkeiten für die Ungarische Illustrirte Zeitung. In: *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* (58) 2006. 1. sz. 67–72. old.

név szerepel.⁷¹ 1876. január 17-én Nordau írásban kérvényezte, hogy második szigorlatát idő előtt tehesse le.⁷² Erre 1876. január 24-én került sor „elégéses” eredménnyel. A szigorlati jegyzőkönyvben a „Nordau (Südfeld) Miksa” név szerepel.⁷³

Néhány nappal később, 1876. január 31-én Nordau végleg szakított a *Pester Lloyd*-dal, valószínűleg magas anyagi követeléseit Falk nem volt hajlandó teljesíteni.⁷⁴ Két napra rá azonban már szerződést írt alá a *Neues Pester Journal*-nál. Ám Budapesten nem volt tartós maradása; május 1-jén hűgával és édesanyjával Párizsba költözött, ahol orvosként és több európai lap tudósítójaként tevékenykedett. A pesti lapnak is küldött párizsi tárcaleveleket, amelyek közül több könyv formájában is megjelent *Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande* címmel.

Herzl egyetemi tanulmányait a bécsi egyetem jogi karán végezte 1878 és 1883 között. Nordaival ellentétben az ő esetében már alkalmazható az a megállapítás, miszerint a zsi-

dó diákság tanulmányi eredményei az egyetemeken is kitűntek „a diplo- maszerzés rendre alacsonyabb évszámával és a diplomák jobb átlagos minőségével”.⁷⁵ A zsidó hallgatói arány magas volt a Monarchia legnagyobb presztízsenek örvendő egyetem minden karán: 1881 és 1886 között a hallgatói létszám (3456) egyharmadát tették ki a zsidó diákok.⁷⁶

Hovatartozás tekintetében Herzl német identitása még nem volt teljesen szilárd: egyetemi dokumentumai azt mutatják, hogy az első szemeszterben a németet adja meg anyanyelveként, ami nem különösebben meglepő. Az azonban annál inkább, hogy a következő évben a magyart tünteti fel, és csak az 1881-es tavaszi félévet követően adja meg ismét a németet, azaz két tanéven át Herzl magyarként tekintett magára. Herzl egyetemi éve alatt csatlakozott az Akademesche Lesehalle nevű liberális diákegyülethez, majd 1881-ben belépett az *Albia* nevű diákegyületbe. Innentől kezdve büszkén viselte a német identitást és az ezzel járó tár-

71 Lásd „Szigorlati Jegyző Könyv”. (Jelzet: 1.c.15/ SOTE levéltára). A konkrét eredmények: leíró bonctan (vizsgáztató: Lenhossék József), állattan (Margó Tivadar), ásványtan (Szabó), kórbonctan (Scheuthauer Gusztáv): „elég jól”, míg az élettan (Jendrassik Jenő), általános kórtan (Balogh Kálmán) és növénytan elégséggel zárult. A jegyzőkönyv azonban csak a vezetékneveket tartalmazza. A kiegészítésekhez segítségemre volt: Nádudvari Győry Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Budapest, 1936, 788–794. old.

72 „Beadvány tárgya: Nordau Miksa folyamodik, hogy a szabályszerű határidő letelte előtt a II. orvostudori szigorlatra bocsáttassék.” In: Iktató 1875/76. I. b. 23.

(Ügyviteli könyv).

73 Lásd: Szigorlati Jegyző Könyv. 1.c.15. A letett tárgyak és vizsgáztatók: gyakorlati orvostanból (Wagner János), vegytan (Than), szemészet (Schulek Vilmos), állatorvostan (Rupp /Nepomuk János), gyógyszerzetan (Balogh Kálmán). Minden vizsgaeredmény elégséges.

74 Vö.: Schulte: *Psychopathologie*, 79. old.

75 Karády Viktor: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon, i. m.*, 190–217., itt 209. old.

76 Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában*, 104. old.

sadalmi presztízst.⁷⁷ Részt vett a szokásos egyesületi életben, amely a vívás, az ivászat, a kártyázás, az éneklés mellett éles hangú vitákat is jelentett a liberális és a nacionalista diákok között. Herzl az egyesületben a Tancred becenevet kapta a Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*ében szereplő öntudatos és harcos férfiú után. 1883 elején zajlott le a híres Richard Wagner-kommersz, melynek szervezésében az *Albia* is részt vállalt. A „Commerz-festék” a német diákegyesületi hagyomány részét képezték, de az antiszemitizmus nem tartozott a jellemzőik közé.⁷⁸ Beller szerint viszont az antiszemitizmus nem állt távol a társaságtól, de Herzl kezdetben úgy látta, hogy ez nem a személye ellen irányult, hanem a pénzsóvár, műveletlen zsidók ellen, akik nem tudtak igazán integrálódni a német kultúrába. Herzl ezt a hozzáállást kulturális antiszemitizmusként értelmezte, amelyet maga sem ellenzett, mivel az emancipáció ideológiája azt a felelősséget róta a zsidókra, hogy „javuljanak meg” (Verbesserung), és legyenek méltók a polgári jogokra. Herzl felvétele az Albiába azt mutatja, hogy nem minden német „Burschenschaft” utasította vissza egy az egyben a zsidókat; ő mindenesetre egy vállalható zsidó volt.⁷⁹ A Wagner-rendezvényt azonban nem kerülték el az éles antiszemita felhangok, minek következtében Herzl kilépett az egyletből. Az egyesülethez írott leveleiben általános emberi jogokra és nem a zsidó érzékenységre hivatkozott: államának egyenrangú zsidó polgáraként, nem pedig zsidóként háborította fel az antiszemitizmus,

azaz nem gondolt semmiféle kollektív sérelemre.⁸⁰ A zsidóság kollektív sorsa ebben az életszakaszban még nem nagyon érdekelte Herzlt; legfőbb célja az volt, hogy elismert osztrák–német író, színpadi szerző váljék belőle. Naplóbemjegyzései szerint már 1878-tól írt színdarabokat, de átütő sikert soha nem ért el.

Párizs, a választott haza

Nordau 1873-ban a *Pester Lloyd* bécsi tudósítójaként volt először távol a szeretteitől. Ebben az időszakban élénk levélváltás kezdődött közte és húga, Lotti között. Személyesen nem találkoztak, csupán édesanyja látogatta meg, de a találkozó fiaszkóval végződött, mivel a szülő „provinciális mivolta, jiddise, analfabetizmusa, értetlensége a monden Béccsel és annak kultúrájával szemben a fiúban szégyenérzetet váltott ki”.⁸¹ Nordau leveleiben Falk lapját „Provinzblatt”-nak nevezi, amely Bécsben sohasem fog feltűnést kelteni, Pestet magát pedig „Provinzstadt”-nak aposztrofálja, ahol neki már nincs maradása. Néhány hónappal később az általa oly nagyon respektált bécsi *Neue Freie Presse* által kínált pesti levelezői állást sem fogadta el.

Először 1876-ban, majd véglegesen 1880-ban telepedett le Párizsban. Előtte azonban közzétett egy hosszabb írást a *Gartenlaube* című nagy példányszámú lipcsei lapban annak kapcsán, hogy a német helyett a magyar lett a hazai elemi és középisko-

77 Beller: *Herzl*, 20. old.

78 Novák: *Theodor Herzl*, 24–26. old.

79 Beller: *Herzl*, 21. old.

80 Novák: *Theodor Herzl*, 24–26. old.

81 Schulte: *Psychopathologie*, 59. old.

lák oktatási nyelve. Az, hogy a lap az antiszemitizmus vezető lapja volt Németországban, úgy látszik, nem zavarta.⁸² Az írás első változata *Deutschenhetze in Ungarn* címmel annyira éles volt, hogy a szerkesztőség – üzleti szempontjaikat szem előtt tartva – nem vállalta a leközlését, mivel tartottak a lap magyarországi betiltásától. Ezek után Nordau mérsékelte a hangnemet, és így jelenhetett meg a *Die Deutschen in Ungarn* című írás „Ein Deutsch-Ungar” aláírással. A cikk a magyarországi németek történetének hosszas ismertetése után arra a következtetésre jut, hogy a német nyelv és kultúra történetileg és jogilag teljes mértékben legitím Magyarországon, így az 1861 óta tartó magyarosítási folyamatot botrányosnak tartja. Kitér arra is, hogy az atrocitás az oktatáson túl a pesti német színházat is érinti, mivel a bezárás fenyegeti. A hétköznapi életet is megkeseríti a folyamat, mivel a hivatalokban a nyelvproblémák miatt sokaknak tolmács segítségét kell igénybe venniük. Ehhez társul még a „szociális terror”: a magyar lapok kíméletlenül pellengérré állítják azokat a kereskedőket, akiknek német nyelvű a cég-táblájuk, és lekicsinylően írnak azokról az egyesületekről, családokról, ahol a társalgás nyelve a német. Nordau az egész nyelvkérdést úgy értékeli, hogy a magyar szellemi életet és a közéletet nagy kár érte ezáltal. Intelme: amennyiben Magyarország nem marad

kétnyelvű, hanem a külföld számára nehezen érthető magyar nyelv mellett dönt, olyan elszigeteltségbe sodorja magát, minek következtében elveszti a kapcsolatot az európai kultúrközösséggel, az európaisághoz, és nem vár más rá, mint az ázsiai viszonyokba való süllyedés. Szerinte a németség tartotta meg eddig a magyarságot Európában, és az egy nyelvűség a magyarság vesztét jelenti. Ő maga nem látja a maradását, jövőjét egy ilyen országban, így számára az egyetlen lehetséges kiút az emigráció.⁸³

Hogy milyen érvek szóltak a Szajna-part mellett, csak hipotézisekkel szolgálhatunk. A város mellett szólt annak anonimitása, kozmopolita jellege, vallási semlegessége, és nem utolsó sorban az, hogy Nordaut szűk családján kívül senki és semmi nem emlékeztette a zsidó származására, itt igazán „német író” lehetett.⁸⁴ Az is érvként szolgálhatott, hogy a párizsi társadalomban – származástól függetlenül – minden tehetséget irigylésre méltó tisztelet övezett. Németek gyakran tartózkodtak itt hosszabb-rövidebb ideig, és mint a német zsidó értelmiséget általában, a liberalizmus híveiként és a tanult polgárok között tartották számon.⁸⁵ Heinrich Heine Franciaországról alkotott képe esetében a politikai ideák mellé hedonizmus, életkedv és erotika is társult, és nem utolsó sorban „a politikai elszántság, a remény, hogy a költészet valóban megvál-

82 A *Gartenlaube* című családi hetilap 1853-tól jelent meg Lipcsében. 1875-ben mintegy 375 000 példány fogyott belőle, főleg Németországban és a Monarchia területén.

83 Vö.: Schulte: *Psychopathologie*, 93–96. old.

84 Uo., 27. old.

85 Gerhard R. Kaiser: „Vulkan”, „Feerie”, „Lusthaus”. Zur deutschen Berichterstattung

aus Paris zwischen 1848 und 1884. In: *Rom-Paris-London. Erfahrung und Seilbsterfahrung deutscher Schriftsteller und Künstler in den fremden Metropolen*. Hg. v. Conrad Wiedemann. Stuttgart, Metzler, 1988 (= Germanistische-Symposien- Bände; 8) 479–511., itt 480–481. old.

toztatja a valóságot, ami annyit tesz, hogy francia (republikánus) viszonyokhoz vezet-
het”.⁸⁶ 1750 óta a külföldi írók elsősorban a
Róma–Párizs–London triászra fókuszálnak,
„mivel csak ezek jelentenek igazi alternatív-
vát a saját állapotokhoz képest, csak ők tűn-
nek mítoszképesnek, csak ők jelentenek ki-
hívást valamiféle önpróbatételre”.⁸⁷ Azok
számára kínálnak menedéket, akik „saját vi-
szonyaik kicsinyessége, hivatásuk béklyói
és szellemi izoláltságuk elől menekülnek”.⁸⁸
Ez a három város, kinőve a barokk fővárosok
és nagyvárosok – Szentpétervár, Madrid,
Nápoly, Velence, Bécs, Berlin, Drezda – tí-
pusából, „egy minőségileg új megjelenési
formát” mutat.⁸⁹ Azonban egy imperialista
világváros követelményeinek csak Párizs és
London felel meg. A német városok a men-
talitástörténeti változással nem tudtak lépést
tartani, ami markáns különbséghez vezetett
„nyugati közösségi és német individuális
kultúra, illetve nyugati metropo- lisz és né-
met provinciális szellem között”.⁹⁰ Noha a
német írók mint „provinc- menekültek” ér-
keztek a metropoliszokba, műveltségük,
kompetenciájuk, intellektusuk elvitathatat-
lan volt. Ezekre a hozott szellemi javakra so-
kan „mint az idegen földön való létjogosult-
ságuk igazolására tekintenek”, sokak

számára „valóságos védőpajzsként szolgál
annak kiszámíthatatlan- ságával szem-
ben”.⁹¹

Nordau esetében konkrétan pozitívum-
ként említendő egy szabadúszó újságíró szá-
mára kínálkozó számtalan munkalehetőség,
valamint egy orvos esetében a párizsi orvosi
kar nemzetközi híre. Orvosi tanulmányait
még nem tekintette befejezettnek: még to-
vábbi tudományos tevékenységen gondol-
kodott, nem utolsósorban szere- tett volna az
orvostudományi antropológiában elmélyül-
ni. Utóbbi területnek ekkor még nem volt
magyarországi specialistája, se önálló tan-
széke.⁹² A párizsi tartózkodáshoz
Lenhossék József professzortól kapott aján-
lólevelet, de többet nem tudott tenni
Nordauért, mivel a kért ösztöndíjat naciona-
lista szemléletű kollégái nem ítélték meg
Nordaunak állítólagos magyarellenes kije-
lentései miatt.⁹³ Az elutasított ösztöndíjké-
relem azt jelentette, hogy nem kívánták tá-
mogatni további orvostudományi
pályafutását, azaz a pesti orvostudományi
karon nem látták volna szívesen kollégaként
az immár befutott újságírót.

Ezek után mégis kiment Párizsba, noha
rendszeres jövedelemmel nem rendelke-
zett. Mivel a bécsi *Neue Freie Presse* nem

86 Thomas Lange: Zwischen Gott und Teufel. Das Frankreichbild deutscher Schriftsteller im französischen Exil. In: *Fiktion des Fremden. Erkundung kultureller Grenzen in Literatur und Publizistik*. Hg. v. Dietrich Hart, Frankfurt am Main, Fischer, 1994. 83–112. old.

87 Conrad Wiedemann: „Supplement seines Daseins”? Zu den kultur- und identitätsgeschichtlichen Voraussetzungen deutscher Schriftstellerreisen nach Rom-Paris-London seit Winckelmann. In:

Rom-Paris-London (lásd 85. jegyzet), 1–20., itt 9. old.

88 Uo., 10. old.

89 Uo., 9. old.

90 Uo., 10. old.

91 Uo., 14. old.

92 Schulte: *Psychopathologie*, 80. old. Életrajzi visszaemlékezéseiben ugyanakkor arról ír, hogy el kellett volna fogadnia 1876-ban a Pesten felkínált tanszéket. Vö.: *Erinnerungen*, 103. old.

93 Schulte: *Psychopathologie*, 40. old.

tartott igényt párizsi tudósításaira, így a *Nouvelles Pester Journal*nak, valamint egy frankfurti és egy götebogi lapnak küldött tárcaleveleiért kapott honoráriumából tartotta el családját. Orvostudományi pályája azonban jól indult: hospitált Jean Martin Charcot professzornál, aki pszichiátriai kezelése révén azzal vált világhírűvé, hogy hisztériás eseteket hipnózisban gyógyított. Emellett több kórházban is dolgozott, majd egy nőgyógyászati magánklinikán elég gyakorlatot szerzett ahhoz, hogy elgondol-

kodjon azon, hogy újságírói pályáját feladva nőgyógyászként kezdjen el praktizálni. Erre rövid ideig Pesten is alkalma nyílt 1878-as hazatérésekor. 1880-ban azonban családjával visszatért Párizsba, két év múlva pedig megvédte a nő kasztrálásáról írt doktori értekezését. Témavezetője és a szigorlati bizottság elnöke Charcot professzor volt, ami nagy kitüntetés jelentett Nordau számára.⁹⁴

94 Charcot korának leghíresebb neurológusa volt, a világ minden részéről jöttek hozzá betegek, és számtalan koronás főt kezelte

személyi orvosként. Egyetemi előadásai eseményszámba mentek, szalonja pedig a társadalmi élet fontos színtere volt.